

S. P. M. Science & Gilani Arts Commerce College, Ghatanji

Dist - Yavatmal, Maharashtra, India
(Affiliated to Sant Gadge baba Amravati University)

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY E-CONFERENCE (ISBSPSD-22)

Certificate

This is to certify that Dr. Kavita R. Borikar, Dr. M.K. Umathe college Nagpur
has participated and presented / published paper entitled Environment and health
पर्यावरण आणि आरोग्य
in international multidisciplinary E-Conference (ISBSPD-22) held on 20th september 2022 on
Innovative Scientific, Business and Social Practices for Sustainable Development.

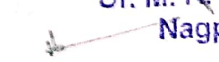

Dr. Y. S. Mahure
IQAC
Coordinator

Dr. V.S. Jagtap
Organizing
Secretaty

Dr. N.N. Tirmanwar
Convener
Commerce

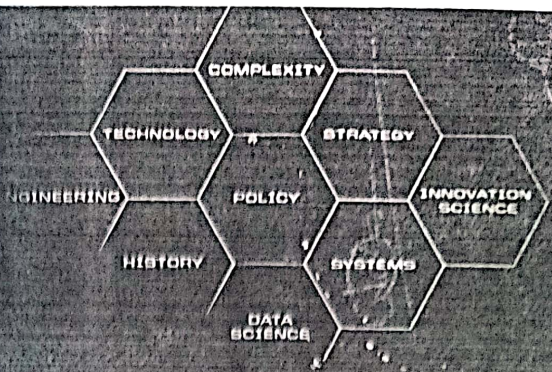

C.P. Wankhade
Convener
Humanities

Dr. U.A. Thakre
Convener
Science

Dr. M.A. Shahezad
Principal
Organizer

PRINCIPAL
Dr. M. K. Umathe College
Nagpur - 440022

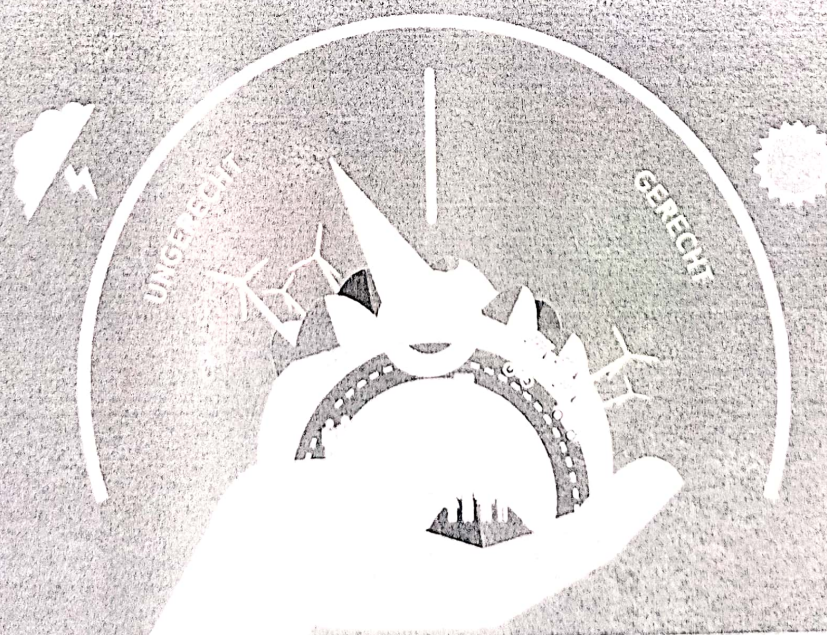
INNOVATIVE SCIENTIFIC, BUSINESS AND SOCIAL PRACTICES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Chief Editor:

Dr. Naglaxmi N. Tumanwar

Editor: Dr. C.R. Karar

Editor: Dr. N.S. Dharkar

PRINCIPAL

Dr. M. K. Umathe College
Nagpur - 440022

- 41) ई-वाणिज्य आणि ई-प्रशासन
 प्रा. डॉ. सुनील एन. ढेरे, यवतमाळ ||159
- 42) पर्यावरण आणि आरोग्य
 डॉ. कविता आर. बोरकर, नागपूर ||164
- 43) गृहअर्थशास्त्र एवं महिला उद्यमिता विकास
 डॉ. जी.ए. भालेराव, गोंदिया ||169
- 44) शाश्वतविकास : आपणास काय करता येईल?
 नरेंद्र जगन्नाथ गावंडे, प्रा. डॉ. प्रदीप रामकृष्ण राऊत, घाटंजी
 ता. घाटंजी, जि. यवतमाळ ||172
- 45) महिला सक्षमीकरण आणि सामाजिक न्याय प्रक्रियेमध्ये डॉ. बाबासाहेब.....
 प्रतिभा व्ही. दुबे, डॉ. आर.एम. झाडे ||175
- 46) यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी भागातील ग्राहकांच्या ई-शोधन
 श्री गजानन रामराव जाधव, पांढरकवडा ||176
- 47) छात्राओ में उद्यमिता संबधी रुचि
 डॉ. गोकुला भालेराव, गोंदिया ||177
- 48) पश्चिम विदर्भातील बिगर-आदिवासी भागातील ग्राहकांच्या ई-शोधन.....
 श्री गजानन रामराव जाधव, पांढरकवडा ||179

http://www.printingarea.blogspot.com
 www.vidyawarta.com/03

पर्यावरण आणि आरोग्य

डॉ. कविता आर. बोरकर
डॉ. एम.के. उमाठे कॉलेज, भामटी, रिंग रोड,
नागपूर

निर्सगाने मानवाला दिलेल्या सर्व विनामूल्य संपत्तीचा समावेश नैसर्गिक साधन संपत्ती होय. कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशातील उपलब्ध नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर अवलंबून असतो. नैसर्गिक साधन संपत्तीला नैसर्गिक साधनधन किंवा नैसर्गिक संसाधने असेही म्हणतात.

मानवाच्या अविकसित अवस्थेत सुमारे दहा हजार वर्षांपूर्वी जेव्हा आदिमानवाने शेती करण्यास सुरुवात केली, तेव्हा जंगलातील सपाट भागावर किंवा जंगले नसलेल्या भागावर तो पिक घेऊ लागला. घनदाट जंगलात आणि गवताळ प्रदेशात राहून नैसर्गिक अन्न गोळा करणाऱ्या किंवा शिकार करून आपली उपजिविका करणाऱ्या मानवसमुहात बदल होऊन तो कुरणे राखणारा आणि शेती करणारा बनला.

पर्यावरण व्याख्या :-

अन्न, वस्त्र, निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरज आहेत. त्याचप्रमाणे पर्यावरणाचे संतुलीत साधणे हे देखील तेवढेच आवश्यक आहे. मानवाच्या सभोवताली आढळणारे सजीव व निर्जिव तसेच द्रव व अद्रव्य इत्यादी बाह्य घटक म्हणजे पर्यावरण होय. पृथ्वीवरील विशिष्ट भागात उपलब्ध असलेली सर्व सजीवांच्या सभोवतालची परिस्थिती म्हणजे पर्यावरण होय.

१) **डॅनियल डी. चिरास**— “जैविक व अजैविक घटक यांच्यातील परस्पर क्रियांचा अभ्यास करणारे पर्यावरण हे शास्त्र आहे.”

२) **फिटिंग जर्मन अभ्यासक**— “जिवांच्या परिस्थितीची घटकांचा समुच्चय म्हणजे पर्यावरण

होय.

निर्सगाने काही घटक निर्माण केले. या घटकांचा सजीवांना उपयोग झाला; परंतु, मानवाने स्वतःच्या गरजाकरीता निसर्गावरच मात करण्याचा प्रयत्न केला. नैसर्गिक घटकांचा अमर्याद वापर केला गेला. पर्यायाने निसर्गाचा समतोल ढासळला आणि यामुळेच पर्यावरण ही समस्या निर्माण झाली आणि प्रदूषणाला तोंड द्यावे लागत आहे. हवा, पाणी, अन्न, जमीन या अत्यावश्यक घटकांचे प्रदूषण करून मानवाने स्वतःचा नाश जवळ आणला आहे.

प्रदूषणाची व्याख्या :-

१) **आर.एफ. दासमन**— “मानवाला व प्राण्यांना जगण्यास घातक अशा पदार्थ व द्रव्यांच्या निर्मितीमुळे पर्यावरण संतुलन बिघडते व त्यापासून आरोग्याला इजा होते. त्या द्रव्यांना, पदार्थांना प्रदूषके म्हणतात.”

२) **एन.ली. व सी. वूड**— “मानवाच्या विविध व्यवसायामधून क्रियाप्रक्रियांमधून जे घाण, टाकाऊ पदार्थ मानवाच्या आरोग्यावर दुष्परिणाम करतात त्याच्यामुळे प्रदूषण होते.”

प्रदूषणाचे मुख्यतः तीन प्रकार पडतात.

- १) भू प्रदूषण / जमीन प्रदूषण
- २) हवेचे प्रदूषण
- ३) जलप्रदूषण

१) **भू प्रदूषण किंवा जमिनीचे प्रदूषण—**

भारतात जमिनीचे प्रदूषण हे अयोग्य नियोजन केल्यामुळे आहे. जमिनीत खनिजे, क्षार, कार्बनिक पदार्थ, हवा, पाणी इत्यादीचे विशिष्ट प्रमाण असते; परंतु, काही कारणाने याच्या प्रमाणात बदल घडून येतो आणि याबदलास किंवा अयोग्य प्रमाण दिल्यास भूप्रदूषण (किंवा प्रदूषित जमीन) असे म्हणता येईल.

अन्न, वस्त्र व निवारा या मानवाच्या तीन मूलभूत गरजा आहेत. या सर्व गरजा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे पूर्ण करणारे संसाधन म्हणजे भूमी संसाधन होय. जमिनीतूनच अन्नधान्याचे उत्पादन, वस्त्रासाठी लागणाऱ्या वनस्पती जमिनीतूनच मिळतात. निवाऱ्यासाठी तयार केलेली जागा जमिनीवरच असते. म्हणूनच भूमी ही निसर्गाने दिलेली

देणगी आहे. शेती, पशुपालन, व्यापार, खनन, उद्योग, जंगल निर्मिती या सर्व गोष्टींचा संबंध जमिनीशी आहे.

जमिनीला नैसर्गिक साधन म्हणत असतांना जमिनीचा योग्य वापर केला नाही तर कचरा, दुपितके, कारखान्यातील त्याज्य दूषितके जमिनीत मिसळतात व जमीन प्रदूषित होते, जमिनीचा कस कमी होतो. या गोष्टींना वेळीच मर्यादा घालणे आवश्यक आहे. **जमिनीचे प्रदूषण होण्याची कारणे:**

१. जंगलतोडीमुळे होणारे जमिनीचे प्रदूषण
 २. अविघटित पदार्थ भूप्रदूषणास कारणीभूत
 ३. शेतीसाठी कीटकनाशकांचा वापर व कारखान्यातील टाकाऊ पदार्थ
 ४. खनिज पदार्थ शोधण्यासाठी
 ५. आम्लयुक्त पाऊस
 ६. शेतीसाठी रासायनिक खतांचा वापर
- जमिनीचे प्रदूषण होऊ नये म्हणून प्रतिबंध व उपाय:**

- १) वृक्षतोड थांबवावी, जंगले वाचवावीत म्हणजे जमिनीवर वनस्पतीचे आच्छादन राहिल. सामाजिक वनीकरणाला उत्तेजन द्यावे, झाडे लावण्यास प्रोत्साहित करावे. यामुळे जमिनीची पाणी साठवायची क्षमता वाढते.
- २) शरातील कचरा, कारखान्यातील टाकाऊ पदार्थ यांची योग्य विल्हेवाट लावावी व त्यासाठी शास्त्रीय यंत्रणेचा वापर करावा. त्यासाठी बंदिस्त जागेत कचरा तापमान वाढवून जाळणे ही पद्धत वापरावी.
- ३) शेतीसाठी रासायनिक खते व रासायनिक तणनाशके व कीटकनाशकांचा वापर कमी करणे त्याऐवजी नैसर्गिक जैविक खतांचा वापर करावा यामुळे जास्त दिवस जमीन कसदार राहील.
- ४) जमिनीवर पावसाचे पाणी अडवावे व जिरवावे, पाझर तलाव बांधावे, पिकांना पाणीपुरवठा करतांना पाण्याचे योग्य नियोजन करावे.
- ५) सभोवतालच्या स्वच्छतेबाबत लोकजागृती करावी. लोकांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून दिल्यास भू प्रदूषण नियंत्रित करता येईल.

६) पिके आलटूनपालटून घ्यावी आणि कोणत्या पिकांमुळे जमिनीचा कस राहिल याचा विचार करावा.

भू प्रदूषण थांबविण्यासाठी लोकजागृती करणे हे जास्त महत्वाचे आहे.

२. हवेचे प्रदूषण:

पृथ्वीच्या भोवती वातावरणात हवेचे अनेक घटक असतात. पृथ्वीच्या भोवताली असलेले हवेचे आवरण म्हणजेच वातावरण. वातावरणात अनेक वायू असतात आणि वातावरणातील त्यांचे प्रमाण निश्चित असते. त्यात नायट्रोजन, ऑक्सिजन, कार्बनडाय ऑक्साईड, पाण्याची वाफ यांचा समावेश होतो.

याशिवाय अॅरगॉन, हेलीयम, निऑन, क्रेप्टॉन इत्यादी वायू वातावरणात असतात. त्यांच्या ठरावीक प्रमाणामुळे जीवसृष्टीचे संरक्षण होते; परंतु, शुद्ध हवा असणे हे महत्वाचे आहे.

वातावरणात निसर्गत: मिसळणाऱ्या अशुद्धी दुर करण्याची नैसर्गिक यंत्रणा असते. ती वातावरणातील मुख्य घटकांचा समतोल राखते; परंतु, सद्या वाढते उद्योग, वाहनांचा धुर, गॅस, घरगुती इंधन, विषारी वायू, घरगुती कचरा, टाकाऊ कचरा, अनुभूती या व अशा अनेक बाबींमुळे हवा दुषित होते. यालाच हवेचे मानवनिर्मित प्रदूषण म्हणतात.

नैसर्गिक किंवा कृत्रिम कारणाने वातावरणात प्रवेश करणाऱ्या बाह्य वस्तू कणांना हवेचे प्रदूषण म्हणतात. ही प्रदूषके १) वायुरूप, २) द्रवरूप, घनरूप असू शकतात.

नैसर्गिक घटकांनी प्रदूषण म्हणजे— ज्वालामुखीचा उद्रेक, वणवा, जमीन, मृत वनस्पती इत्यादी.

कृत्रिम घटकांनी प्रदूषण— कारखाने व शेतात वापरली जाणारी विविध प्रकारची रसायने अविघटित पदार्थांच्या ज्वलनातून निघणारे वायू. **हवेच्या प्रदूषणाची कारणे:**

- १) घरगुती प्रदूषण
- २) औद्योगिकीकरण
- ३) वाहने
- ४) धुम्रपान

५) वाढती लोकसंख्या व वृक्षतोड हवेच्या प्रदूषणाचे नियंत्रण व उपाय:

१) औद्योगिक वसाहतीत या शहरापासून किंवा गावापासून दूर असाव्यात. कारखान्यातील विपारी वायू हवेत मिसळतात व वातावरण दूषित होते. याकरिता औद्योगिक क्षेत्राच्या जवळपास झाडे लावावीत म्हणजे हवेचे प्रदूषण कमी होण्यात मदत होते.

२) ग्रामिण भागात किंवा जे लोक स्वयंपाकासाठी इंधन म्हणून लाकुड, गोवऱ्या, गवत यांचा वापर करतात त्यांनी बिनधुराच्या चुलीचा वापर करावा. घर हे हवेशीर असावे.

३) हवामानाच्या संख्येला मर्यादा घालावी. वाहने चांगल्या स्थितीत असावीत. म्हणजे प्रदूषण कमी होईल.

४) वाढती लोकसंख्या हवेच्या प्रदूषणाला फार मोठ्या प्रमाणात मदत करते. म्हणून लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवावे.

५) अनुविद्युत केंद्रातून किरणोत्सारी पदार्थ बाहेर जाणार नाहीत याची काळजी घ्यावी.

६) लोकशिक्षण देखिल तेवढेच महत्वाचे आहे. पर्यावरणविषयक जागृकता लोकांमध्ये निर्माण करावी. त्यामुळे लोकांना पर्यावरणाचे महत्त्व कळेल व प्रदूषण नियंत्रणात येईल.

७) शेतीसाठी किटकनाशके, जंतुनाशकांची फवारणी करतांना योग्य ती काळजी घ्यावी तसेच अशा घटकांचा वापर मर्यादित स्वरूपातच करावा.

८) शहरातील कचरा, प्लास्टिक र्थमोकॉल किंवा इतर अविघटित वस्तूंची योग्य ती विल्हेवाट लावावी.

९) धुम्रपानावर बंदी घालावी, धुम्रपान करणारा व त्याच्या आजुबाजूला असणाऱ्या व्यक्तित्या आरोग्यावर घातक परिणाम होतो. म्हणून धुम्रपान न करणे असा कायदा करावा.

१०) गिरण्यांची धुगडी उंच ठेवावी. त्यामुळे वातावरणात पसरणाऱ्या धुऱु इत्यादींचे मोजमाप महत्वाचे समजले जाते.

११) हवेच्या प्रदूषणाने अनेक दुष्परिणाम होतात. हवेच्या प्रदूषणास प्रतिबंध करण्यासाठी भारत सरकारने

प्रदूषणाच्या नियंत्रण व प्रतिबंधासाठी १९८१ मध्ये कायदा केला.

आरोग्याच्या दृष्टिने हवा अत्यंत शुद्ध असणे महत्वाचे आहे. हा महत्वाचा घटक आहे. त्यामुळेच सजीवांचे अस्तित्व आहे. सद्याच्या काळात हवेचे प्रदूषण हा सर्व जगाला भेडसावणारा प्रश्न आहे. तेव्हा यावर नियंत्रण करायचे असेल तर लोकशिक्षण व कायदा या दोन्ही गोष्टी आवश्यक आहेत. तेव्हाच सजीव मोकळा श्वास घेऊ शकतील.

३. जल प्रदूषण :

जीवनात पाण्याला अत्यंत महत्त्व आहे. पृथ्वीवर पाणी मुबलक प्रमाणात आहे. पण सर्वच पाणी उपयुक्त आहेच असे नाही.

आपल्याला पाणी मिळण्याचे स्रोत म्हणजे— पाऊस, सरोवरे, नद्या, तलाव, विहीरी इत्यादी मिळते; परंतु, पिण्यायोग्य व वापरण्यायोग्य पाणी म्हणजे ज्या पाण्यात रोगकारक जंतू नसतील हानिकारक रासायनिक पदार्थ नसतील जे चविला चांगले असेल, घरगुती वापरासाठी योग्य असेल असे पाणी सुरक्षित व आरोग्यदायी असेल. पाण्याचा उपयोग आपण पिण्यासाठी, स्वयंपाकासाठी, आंघोळीसाठी, सार्वजनिक उपयोगासाठी, उद्योगधंद्यांना पाणी लागते, शेतीसाठी लागणारे पाणी.

पाणी ही मानवाची मूलभूत गरज आहे. मानवाला दर दिवशी प्रत्येकी १५० ते २०० लिटर पाणी हे प्रमाण योग्य समजले जाते; परंतु, पाण्याचा अयोग्य वापर, प्रदूषित जमीन, अविचारी मानवीक्रियांमुळे जलप्रदूषणाची गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे. प्रदूषित पाणी मानवी जिवनासाठी हानीकारक आहे.

जल प्रदूषणाची व्याख्या गिलपीन यांनी अशी केली आहे. “जेव्हा पाण्याच्या रासायनिक, भौतिक, जैविक गुणधर्मात मानवाद्वारे बदल घडवून आणला जातो, त्यास जलप्रदूषण म्हणतात.”

जलप्रदूषणाची कारणे:

नैसर्गिक व मानवनिर्मित असे दोन घटक प्रदूषणास कारणीभूत आहेत.

१) जंगलतोड व मुक्त कुरुणांचा वापर

- २) कारखान्यामुळे जलप्रदूषण
- ३) सांडपाणी
- ४) रासायनिक खते व किटकनाशके
- ५) खाण उद्योगामुळे
- ६) पाण्यात कुजवतात त्यामुळे पाणी प्रदूषित होते.
- ७) जलवाहतूक

जलप्रदूषणाचे नियंत्रण व उपाय:

पाण्याच्या शुद्धीकरणामुळे नैसर्गिक प्रक्रिया चालू असते.

- १) सांडपाणी थेट नदीत किंवा रस्त्यावर सोडू नये. त्यापाण्यावर प्रक्रियाकरून त्यातील अशुद्धी बाजूला करून शुद्ध पाणी वापरण्यायोग्य करावे, असे पाणी शेतीसाठी वापरता येते.
- २) औद्योगिक वसाहतीतील कारखान्यातून सोडण्यात येणाऱ्या पाण्यात, पारा, शिसे, खनिज द्रव्ये, सेंद्रिय पदार्थ, अन्य विषारी पदार्थ पाण्यावर प्रक्रिया करून बाजूला काढावेत व नंतरच ते पाणी नदी किंवा समुद्रात सोडावे.
- ३) ज्या पदार्थाचे विघटन होवू शकत नाही असा कचरा पाण्यात टाकू नये. त्यावर प्रक्रिया करून पुनर्वापरसाठी उपयोग करावा.
- ४) खनिज तेल गळती रोखण्यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.
- ५) पाण्याचा काळजीपूर्वक वापर करावा ही बाब लोकांच्या निदर्शनास आणून देणे व पाण्याचे महत्व पटवून देणे. जाणीव जागृती करणे.

पाण्यासाठी स्वच्छता राखणे अतिशय महत्वाचे आहे. यासाठी प्रसार माध्यमांचा वापर केला पाहिजे. दुषित पाणी पिल्याने, दुषित पाणी वापरून अन्नपदार्थ खाल्ल्याने अनेक रोग होवू शकतात. उदा. कावळी, हगवण, कॉलरा, टाईफॉईड इत्यादी म्हणून पाण्याची स्वच्छता राखणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे.

एकंदर जिवंत राहण्यासाठी, जगातील क्रिया सुरळीत चालण्यासाठी, अन्नधान्याच्या उत्पादनासाठी, रोजच्या दैनंदिन गरजांसाठी, औद्योगिक उपयोग, सार्वजनिक उपयोग इत्यादी सर्व गोष्टींकरिता पाणी

आवश्यक आहे. यासाठी पाणी योग्यप्रकारे व योग्य प्रमाणात वापरणे आवश्यक आहे.

पर्यावरण व मानवी आरोग्य:

पर्यावरण आणि मानवी आरोग्य यांचा थेट संबंध आहे. पर्यावरणातील बदल मानवी आरोग्याला घातक ठरत आहे. आर्थिक समृद्धी हा मानवी प्रगतीचा एकमेव निकष ठरविला जातो. पण पर्यावरणाचा समतोल शुद्ध पाणी, स्वच्छ परिसर इत्यादी मानवी जीवनास आरोग्यदायक व खऱ्या अर्थाने संपन्न बनविणारे घटक आहेत. वाढत्या विकासांमुळे तसेच पर्यावरण जागृतीच्या अभावामुळे मानव जीवन धोक्यात येत चालले आहेत. प्रदूषित पाणी, हवा, कचरा व रासायनिक विषारी घटकांमुळे क्षय, कॅसर, फुफ्फुसाचे आजार, नेत्रविकार, हृदयविकार इत्यादीचे प्रमाण वाढले आहे. हरितक्रांतीमुळे अन्नधान्याचे संख्यात्मक उत्पादन वाढले, पण गुणात्मक उत्पादनात घट झाली आहे. औषधे व रासायनिक खतांचा अतिवापर केल्यामुळे जमिनीचा कस खालावला आहे. औषधांच्या दुष्परिणामामुळे रोगांपेक्षा त्यावरील इलाज महाग व धोकादायक झाले आहेत.

पर्यावरण आरोग्य :

पर्यावरण आरोग्य म्हणजे पर्यावरणाचे आरोग्य, जे संतुलीत राहिल्यास मानवी आरोग्य संतुलीत राहते. 'जागतिक आरोग्य संघटनेद्वारे' पर्यावरणीय आरोग्याची व्याख्या करतांना— "मानवी आरोग्य व जीवनस्तरावर प्रभाव टाकणाऱ्या घटकांत भौतिक, रासायनिक, जैविक, सामाजिक तसेच मनोवैज्ञानिक घटकांद्वारे प्रभावित होणाऱ्या मानवी आरोग्या पर्यावरणीय आरोग्य असे संबोधण्यात आले आहे."

आपल्या सभोवतालचे पर्यावरण अनेक प्रकारे आरोग्यास प्रभावित करते. हवामान आणि ऋतुचक्र मानवी आरोग्यावर परिणाम करतात. सामाजिक आरोग्य चांगले अन्न, स्वच्छ पाणी व योग्य निवारा यावर अवलंबून असते. वादळे, चक्रीवादळे व पुगमारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे दरवर्षी अनेक लोकांना आपले जीव गमवावे लागतात.

अतिपर्जन्यामुळे मलेरिया, डेंग्यूसारखे आजार वाढतात तसेच अशुद्ध पाण्याद्वारे संक्रमित रोगांचे प्रमाण वाढते.

ग्रीन हाऊस इफेक्ट, ओझोनचे धर कमी होणे, वाढते तापमान व त्यातील बदल इत्यादीमुळे मानवी आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतात. वाढती वादळे, त्सुनामी, दुष्काळ, महापूर, ढगफुटी यामुळे विविध आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होतात. तसेच हजारो लोक मृत्युमुखी पडतात. भारतात आसाम, बिहार, ओरिसामधील (जुलै, २०१९) अतिवृष्टी, ओरिसातील 'फनी' चक्रीवादळ, मुंबई जलमय होणे, महाराष्ट्रातील सांगली व कोल्हापूरची अतिवृष्टी इत्यादींचे मानवी आरोग्यावर गंभीर दुष्परिणाम झाले आहेत. हवामानातील बदलांमुळे लागतचे वातावरण प्रभावित होते.

पर्यावरण व आरोग्य संलग्नतेची उदाहरणे:

- १) दुषित अन्न व पाण्याचे सेवन केल्यास जगभर दरवर्षी हजारो बालके मृत्युमुखी पडतात. एक अंदाजानुसार २००० दक्षलक्ष लोकांना अन्नातून विषबाधा होते. यापैकी ३ दक्षलक्ष बालके केवळ पाण्यातून उद्भवणाऱ्या रोगांमुळे मृत्युमुखी पडतात. साठलेल्या पाण्यात मच्छर, जंतू व अळ्या होतात. त्यांच्यामुळे साथीचे रोग पसरतात तसेच मलेरिया, डेंग्यू, मेंदूज्वर इत्यादी आजार होतात.
- २) अम्मीबा व इतर जंतूमुळे महिलांना आरोग्यविषयक तक्रारी उद्भवतात. एका अंदाजानुसार कमी अधिक उत्पन्न असणाऱ्या देशातील बारा टक्के बालकात कुपोषणाचे प्रमाण अधिक आढळून येते. भारतात चार वर्षाखालील वयाची ५० टक्के बालके कुपोषित असतात व नवजात बालकांपैकी ३० टक्के बालकांचे वजन सामान्य नगनरीपेक्षा कमी असते.
- ३) वायुप्रदूषण, कोंटेट घरे, धूर, तंबाखू सेवन, गुटखा खाणे, विडी-निगारेट ओढणे इत्यादींमुळे हजारो लोकांना श्वसनाचे विकार होतात. वाहनानून व कारखान्यातील धुगामुळे देखिल आरोग्य धोक्यात येते.
- ४) विषारी रसायनांच्या संपर्कात काम करणाऱ्या अनेकांना फुफ्फुस व श्वसनाचे विकार होतात.

दारूगोळा, फटाके, आगपेटजा इत्यादींच्या कारखान्यात काम करणाऱ्यांना कर्करोगासारखे आजार होतात.

५) सतत वाढणारी लोकसंख्या व नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर-गैरवापर यामुळे पर्यावरण धोक्यात आले असून त्याचा मानवी आरोग्यावर देखिल परिणाम होत आहे.

६) कचरा, सांडपाणी, घाण, प्लास्टिक व नाल्यांच्या आसपास झोपडपट्ट्यांमधिल वास्तव्य यामुळे अनेक सांसर्गिक आजार पसरतात. अस्वच्छतेमुळे अनेकांचा बळी घेतला जातो.

पर्यावरणी धोरणासंबंधी महत्वाचे मुद्दे:

- १) जेवणापूर्वी तसेच शौचानंतर साबणाने हात स्वच्छ धुवावे. शाळांमधून 'हात धुवा मोहिम' राबवून बालमनावर संस्कार केले जात आहे.
- २) उर्जेच्या स्वच्छ साधनांचा वापराने श्वसनाचे आजार कमी होतात.
- ३) पिण्याचे पाणी स्वच्छ व शुद्ध असावे तसेच सकस व ताजे अन्न आहार योजनेत समाविष्ट करावे.
- ४) औद्योगिक व इतर प्रदूषकांवर बंधनकारक वाहतुकीमुळे होणारे प्रदूषण कमी केले जावे. पेट्रोल व इंधनाचा वापर कमी केला जावा.
- ५) घातक किटकनाशके, तणनाशके, जंतूनाशकांची फवारणी इत्यादींचा वापर कमी प्रमाणात केला जावा. यावेळी डोळे व तोंड-नाक यांची विशेष काळजी घेण्यात यावी.
- ६) पवनउर्जा व सौरउर्जा यांचा वापर अधिक प्रमाणात केला जावा. पारंपारिक इंधनाचा वापर करणे टाळावे. सध्या 'सौरचुली' तसेच 'उज्वला गॅस योजना' शासन राबवित आहे.
- ७) रासायनिक खतांवर घेतलेली पिके व भाज्या-फळे न वापरता सेंद्रिय खतांवरील अन्नाचा आहारात समावेश करावा.
- ८) गरीबीचा आरोग्याशी निकटचा संबंध असतो. अर्थीय पर्यावरण व्यवस्थापनामुळे गरीबी व गरीबीमुळे अनारोग्य असे दुष्टचक्र कार्यरत होते व अनेक रोग पसरतात. मोफत आरोग्य सेवा गरीबांसाठी उपलब्ध करून दिल्या जातात. उदा. हत्तीपाय

निर्मूलन, पोलीओ लस, कॉलेज, मलरिया प्रतिबंध
क गोळ्या, डस निर्मूलन अभियान गवत्रिण्यात
येत आहेत.

43

गृहअर्थशास्त्र एवं महिला उद्यमिता विकास

संदर्भसूची :

- १) पर्यावरणशास्त्र— प्रा.डॉ. वर्पा गंगणे,
प्रकाशक— श्री नरेश खापेकर, साई ज्योती पब्लिकेशन
- २) पर्यावरण अध्ययन— इराक भरुचा
- ३) पर्यावरण शिक्षण— डॉ.डी.आर. कुलकर्णी,
जाने. २००७ विद्या प्रकाशन नागपूर
- ४) पर्यावरण प्रदूषण— घाटे, निरंज, मेहता
पब्लिकेशन हाऊस, पुणे.
- ५) सामुदायिक विकास, विस्तार शिक्षण व
महिला सबलीकरण, प्रकाशक— श्री शशिकांत
पिंपळापूरे, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

□□□

डॉ. जी.ए. भालेराव

गृह अर्थ शास्त्र विभाग प्रमुख
एस.एस. गर्ल्स कॉलेज, गोंदिया

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृति में प्राचीन काल से ही स्त्रियों को मान सम्मान प्राप्त हुआ है। संस्कृत में कहाँ भी गया है, “यंत्र नार्यस्तुपूज्यन्तेरमन्ते तंत्र देवता:” अर्थात् जहाँ नारियों की पूजा की जाती है, उन्हें सम्मान दिया जाता है, वहाँ देवताओं का वास होता है। राष्ट्र के सर्वांगीण विकास का के मापदंड का आधार वहाँ का समाज होता है। समाज की अभिन्न इकाई है घर परिवार तथा घर परिवार की धुरी है गृहणी। किसी भी राष्ट्र के विकास के लिए उद्यमिता अति आवश्यक घटक है। साथ ही कोई भी राष्ट्र महिलाओं की सहभागिता के बिना आर्थिक विकास का सपना पूरा नहीं कर सकता। गृहअर्थशास्त्र की शिक्षा स्त्री केंद्रित है। इस शिक्षा द्वारा स्त्री केवल सफल गृहणी ही नहीं बनती वरन् एक कुशल व्यवस्थापक के रूप में कार्य करने के साथ साथ समाज में अपना स्थान प्राप्त करती है। जिससे उसके व्यक्तित्व का पूरा विकास हो, उसमें आत्मविश्वास जागृत होता है तथा वह अपने समक्ष उपस्थित विभिन्न समस्याओं का डटकर सामना कर सकती है।

आधुनिक युग में राष्ट्र में आर्थिक विकास की गति को प्रोत्साहित करने में महिलाओं की भूमिका बढ़ती जा रही है। आज उद्यमिता के क्षेत्र में महिलाएं तीव्र गति से सफलता प्राप्त कर रही हैं। राष्ट्र निर्माण व आर्थिक विकास में महिलाओं का योगदान बहोत अधिक महत्वपूर्ण है। गृहअर्थशास्त्र की शिक्षा में वह सामर्थ्य है जो महिलाओं को एक अच्छे राष्ट्र का निर्माता एवं आर्थिक विकास करने योग्य बनाता है।